

El conreu del taronger a la Plana de Castelló: agricultura comercial, propietat pagesa i treball assalariat (1850-1930)¹

Samuel Garrido

Estudis cada vegada més abundants no cessen de documentar que la petita explotació va tendir a difondre's i consolidar-se, a partir de les últimes dècades del segle XIX, per àmplies regions europees. Per a comprendre adequadament el procés de desenvolupament del capitalisme al camp, sembla clar que cal aprofundir en l'estudi dels mecanismes utilitzats per la pagesia per a adaptar-se a la creixent mercantilització del conjunt de l'economia. I això exigeix conèixer el caràcter de les seues relacions amb almenys quatre mercats: el de productes, el de la terra, el del crèdit i el del treball.

Prenent com a observatori una comarca saragossana, Las Cinco Villas, A. Sabio (1996) ha fet recentment una important aportació en aquest sentit. La capacitat adaptativa de la petita explotació cerealista a les exigències del sistema econòmic, acaba conclouent, s'hi va veure facilitada per la seua funcionalitat per al mode de producció capitalista. La finalitat bàsica del petit productor mercantil era satisfer les necessitats familiars i assegurar la reproducció de l'explotació. Però, a causa de la seua debilitat financera, aquest darrer objectiu es veia constantment amenaçat per la capacitat que tenien els grans propietaris per a detraure excedent a través del(s) mercat(s), de manera que el pagés es veia obligat a treballar, en benefici del sector capitalista, més enllà de l'estrictament necessari per a donar satisfacció a les seues necessitats familiars.

Ara bé, el pagés aragonés participava voluntàriament en el mercat quan entenia que això podia reportar-li un avantatge, i alguns no hi acudien obligats per les necessitats de la reproducció, sinó en busca de l'acumulació. Aquesta darrera situació va ser bastant freqüent a la comarca valenciana de la Plana, que ofereix la possibilitat d'explorar els mecanismes adaptatius utilitzats per la petita explotació en

1. Aquest article s'inscriu en el projecte d'investigació 1.100-PB.

una agricultura de característiques molt distintes a les de l'agricultura cerealista de l'Espanya interior estudiada per Sabio. És l'objectiu d'aquestes pàgines.

La Plana va ser una de les primeres comarques valencianes que van adoptar el taronger, que al final del segle XIX ja quasi s'havia convertit en el monocultiu del seu regadiu. Aquest article pretén explicar, en primer lloc, per què s'hi va produir de manera tan ràpida la substitució dels conreus tradicionals. Estan dedicats a això els apartats 1 i 2. A l'apartat 3 s'analitzaran els motius que van determinar que les majoritàries explotacions pageses de la zona adoptessin la nova especialització comercial, que era molt exigent en capital i les obligava a dependre quasi totalment del mercat. Per últim, a l'apartat 4 es consideraran les relacions entre l'especialització tarongera i el procés de difusió de la propietat, que va avançar de manera molt veloç a la comarca a partir dels primers anys del segle XX.

1. Els inicis de la citricultura valenciana

Pel voltant de l'any 1780 es va pretendre cultivar comercialment el taronger a tres comarques valencianes: el Baix Segura, la Ribera del Xúquer i la Plana. Inicialment va ser a la primera on les plantacions van avançar de manera més ràpida, però s'hi van interrompre durant la crisi del primer terç del segle XIX i només tornarien a reprendre's de manera significativa ja dins del segle XX. A les altres dues van tenir continuïtat, però van créixer a ritme molt lent abans de la dècada de 1840.

L'expansió de la superfície ocupada pel nou conreu es va accelerar a mitjans del vuit-cents, gràcies a la confluència de dos tipus de fenòmens (Calatayud, 1989a). D'una banda, les millores en el sistema de transports, la progressiva consolidació d'un marc institucional internacional que propiciava l'obertura comercial, l'increment de la població urbana i la millora del nivell de vida a les societats industrialitzades, van permetre que augmentés la demanda de productes alimentaris no bàsics als països europeus més desenvolupats. D'altra banda, la fase de creixement agrari que havia experimentat el País Valencià en la primera meitat del vuit-cents s'estava apropant al màxim de les seues possibilitats: l'ampliació de l'espai irrigat estava fent cada vegada més problemàtica la regularitat de l'accés de moltes terres a l'aigua (Calatayud, 1993); la morera i el cànem, les anteriors grans especialitzacions comercials del regadiu, van entrar en crisi... Incitats pels estímuls que els arribaven de fora, però empesos al mateix temps per la seua pròpia necessitat d'efectuar una certa reconversió productiva, els agricultors valencians van iniciar una substitució de conreus, i la taronja va ser una de les opcions escollides per a efectuar-la. Van aparèixer horts en moltes localitats del litoral, però continuaven estant fortament concentrats a la Ribera i la Plana.

La taronja va anar imposant-se sobre la resta d'alternatives a mesura que l'evolució del comerç internacional confirmava que era l'aposta amb més perspectives de futur. Les plantacions massives van desbordar els límits de les dues comarques pioneres entre els últims anys del segle XIX i els primers del XX, i va ser aleshores quan el taronger va començar a recórrer a pas més viu el camí que el portaria a ocupar una part substancial del regadiu valencià durant la segona meitat del nou-cents. Com pot observar-se al quadre 1, aquest procés encara es trobava en una fase incipient a l'altura de 1922, o fins i tot de 1934, si es considera el conjunt del País Valencià. Tanmateix, la situació era molt distinta a la Plana, el regadiu de la qual ja quasi s'havia convertit al final del segle XIX (amb l'excepció de l'horta de la ciutat de Castelló) en un monocultiu cítricol.

QUADRE 1. Superfície plantada de cítrics (en ha)

	Castelló	València	Alacant
1872	1.268	1.497	-
1878	3.000	3.400	180
1900	7.400	10.000	-
1904	12.847	11.350	640
1910	15.980	20.000	1.400
1922	16.368	20.336	500
1934	19.114	41.037	4.768
1980	36.000	85.000	30.000

Font: Per a 1872, Lassala (1873). Les dades de Castelló de 1878 es prenen de Martín Bonisana (1878); les de València, d'Abela (1879). La superfície de Castelló per a 1900 –que correspon en realitat a 1897– la dona Maylín (1904); la de València, Sanz Bremón (1903). Per a 1910, Garrabou (1985: 104). Per a 1922, Dirección General de Agricultura (1923). Per a 1980, Piqueras (1985: 181).

Com ja s'havia difós de manera bastant significativa per altres comarques del centre del País Valencià, la Ribera només reunia l'any 1922 el 45% del taronger de la província de València. Però la superfície que el quadre 1 assigna a la província de Castelló correspon quasi exclusivament a la Plana fins a una data molt propera als nostres dies. Acaparava l'any 1904 el 98% de la superfície castellanenca de cítrics, i el 95% l'any 1922. Dins la mateixa Plana, la majoria dels horts estaven en les cinc viles que reguen del sistema tradicional de sèquies del riu Millars (Borriana, Vila-real, Almassora, Castelló i Nules), que constituïen al començament del segle XX el nucli de major importància tarongera del País Valencià.²

2. Segons l'exministre d'Hisenda Navarro Reverter, l'any 1907 Espanya va exportar taronges per valor de 70 milions de pessetes, i el mercat interior n'havia consumit uns altres 30 milions. L'any 1906 les exportacions van ser de 60 milions, 36 dels quals corresponien a la Plana, 20 a la província

2. L'expansió tarongera de la Plana

Segons una versió de gran predicament entre la historiografia de la dècada de 1970, les estructures feudals van bloquejar qualsevol possibilitat de creixement agrari al País Valencià durant l'Antic Règim. Els posteriors avanços en la investigació han invalidat totalment aquesta tesi, fins al punt que M. Ardit ha pogut afirmar en un treball de síntesi que el sector intensiu i comercial de l'agricultura valenciana ja estava sòlidament establert a mitjans del set-cents, i que les seues arrels s'endinsen en la centúria anterior i arranquen en ocasions de la Baixa Edat Mitjana. Tanmateix, aquest model agrícol quedava limitat a algunes zones, entre les quals no es trobava la Plana. Segons interpreta Ardit a partir dels escassos estudis disponibles, aquesta presentava un panorama agrari molt primitiu basat en els grans, la terra ferma i el creixement merament extensiu de la producció (Ardit, 1993, I: 255).

Però aquesta visió necessita ser matisada. Al llarg del set-cent s'hi van produir avanços importants en la intensificació per mitjà de l'augment de l'àrea regada,³ i la descripció de la comarca que va fer Cavanilles al final d'aquell segle no abona precisament la idea de primitivisme. Quan el botànic va fer la seua visita, Castelló era el principal centre productor de cànem del País Valencià; el conreu d'aquesta planta tèxtil va experimentar un fort auge en la segona meitat del XVIII, però s'hi obtenien collites abundants des de molt abans (S. Garrido, en premsa). El negoci de la seda ja tenia una certa importància a Vila-real a les acaballes del segle XVII (Doñate, 1982). I si l'especialització del secà en plantes arbustives i arbòries és presentada per Garrabou (1985) com un dels trets característics de la vitalitat de l'agricultura valenciana de la segona meitat del segle XIX, el garrofer—origen d'un actiu comerç—ja havia colonitzat la major part del secà de Castelló al final del sis-cents, cosa que també va passar a Vila-real durant el segle següent (Domingo, 1983).

En l'equador del vuit-cents l'agricultura cerealícola orientada cap a l'autosubsistència continuava tenint una presència majoritària al regadiu. Però els agricultors de la Plana ja disposaven aleshores d'una gran experiència acumulada—que en una part no menyspreable havien adquirit en el secà—de produir per a vendre. De no ser així difícilment haurien pogut mostrar tanta capacitat per a respondre als estímuls del mercat durant les dècades següents.

de València i quasi 3 a Múrcia (Asamblea, 1908: 55). L'any 1922 la Plana disposava de 15.581 ha de taronger, una extensió molt superior a les 9.000 ha de la Ribera, les 3.100 del Camp de Morvedre, les 2.600 de la Safor o les 2.400 de la Costera (Piqueras, 1985: 181-2).

3. El regadiu de Castelló (l'horta del Millars i la marjal) va passar de 2.424 ha el 1692 (Casey, 1978: 16-7) a 3.233 el 1833 (Arxiu Municipal de Castelló, Padró de 1833). A Vila-real, que no té marjal, es regaven 1.747 ha el 1675 (Domingo, 1983: 33) i 2.238 el 1821 (Repartiment per a pagar la guarderia rural de 1821).

Sabem que entre les dècades de 1840 i 1860 van fer proves amb el nesprer de Japó, l'alvocater, el xirimoier, el plataner, el gaiaber o la grosella. Van tenir escassa transcendència des d'un punt de vista mercantil, però quasi sempre s'havien iniciat per motius comercials. De vegades l'adaptació de la nova planta no va ser viable, però altres vegades va ser l'evolució del mercat la que va determinar que quedés relegada a la mera satisfacció del consum familiar. Per exemple, la grosella va començar a cultivar-se cap a l'any 1860 «ante la perspectiva de un lucro seguro, en atención a las enormes cantidades que por aquel entonces se importaban en Inglaterra», i si no es va difondre va ser «indudablemente a causa de la influencia predominante del naranjo, que ya en aquella época había tomado gran incremento en las huertas». (Maylín, 1904: 17). Des d'aproximadament 1870 aquesta mena d'assajos només van continuar fent-se a Castelló, on es va voler recuperar la morera, introduir el canyamel, el rami, l'anomenat arròs de secà, l'ortiga tèxtil, el cotó, el tabac... (S. Garrido, en premsa). Però perquè, a causa de les característiques físiques de la seua horta –poc apropiada per als cítrics en algunes zones excessivament argiloses–, els castellonencs pretenien, sense èxit, substituir el decadent cànem –que vegetava magníficament en aquell terreny– per un producte que no fos la taronja.

Sembla que els primers tarongerars de la Plana van aparèixer a Vila-real en la dècada de 1770 (Abad, 1984: 403). Però la producció vila-realenca de «naranjas chinas i agrio» que menciona Cavanilles (1795, I:109) encara no procedia de plantacions regulars, sinó dels arbres que rodejaven la cara interior de la paret que tanca alguns horts (Martí, 1893). L'any 1821 les finques d'aquestes característiques només ocupaven 6,2 ha. Pertanyien a 25 persones, posseïdores quasi sempre de patrimoni rústics d'una certa envergadura.⁴

Les primeres plantacions regulars en camp obert es van fer en aquesta localitat a partir de 1816. Eren molt poques i ocupaven parcel·les reduïdes, però a Borriana es van difondre de manera ràpida en la dècada de 1840, i un poc després va succeir el mateix a Vila-real i Almassora (Martí, 1893; Alegre, 1883). El creixement es va interrompre en la dècada de 1860 com a conseqüència d'una plaga (la «goma») que va matar molts arbres, però va tornar a adquirir velocitat des dels primers anys 70. Una velocitat tal que Bou (1879:55) assegura que quan ell escriu els tres pobles esmentats ja havien convertit en tarongerar la major part del seu regadiu, i que els horts també estaven difonent-se de manera significativa per Castelló i Nules.

La sèrie de dades disponible sobre Vila-real (quadre 2) mostra que l'expansió va ser realment espectacular en la dècada de 1870. I també durant la següent, perquè el percentatge de l'horta vila-realenca dedicat als cítrics l'any 1907 (el 86%) ja quasi s'hauria assolit al final dels anys 80 (Martí, 1893). No seria massa distinta la situació a Borriana, on ocupaven l'any 1924 el 99% del territori cultivat (Memoria,

4. Arxiu Municipal de Vila-real (A.M.Vil.), Repartiment de guarderia rural de 1821.

1924). Crida fortament l'atenció, per tant, la rapidesa –i la precocitat en relació a altres zones– amb què van adquirir la categoria de monocultiu. La comparació amb el que va passar a Alzira o Carcaixent, els grans municipis productors de cítrics de la Ribera, aporta moltes pistes per a entendre el perquè.

QUADRE 2. *Superfície plantada de tarongers a Vila-real*

	(1)	(2)
1847	30	1
1858	183	8
1860	219	9
1871	266	11
1882	1.558	64
1907	2.783	89

(1) Hectàrees de tarongerar.

(2) Percentatge del regadiu ocupat pel taronger.

Fons i notes: S. Garrido (1986: 194). Abans de l'any 1900 els tarongers estaven en l'horta tradicional. L'any 1907 ocupaven 2.083 ha d'horta (el 86 % d'aquesta) i 700 ha d'antic secà, regades per pous.

Durant el segle XIX els tarongers de la Ribera es van plantar majoritàriament en terrenys de secà, regats per mitjà de l'elevació d'aigües subterrànies. Hi van tenir poca presència en l'horta tradicional per, com a mínim, tres motius: *a*) l'horta estava ocupada per rotacions que permetien utilitzar la terra de manera molt intensiva, i substituir-les tenia un notable cost d'oportunitat; *b*) aquestes rotacions incloïen collites comercials i collites d'autoconsum (però també potencialment comercialitzables, com ara el blat), i eren per tant molt atractives per a la petita i la mitjana explotació que predominava a la zona; i *c*) el taronger trobava el seu òptim ecològic en terrenys solts com els de l'antic secà, mentre que en els de l'horta, més compactes, els seus rendiments eren inferiors i produïa una fruita de pitjor qualitat que es pagava més barata. Les limitacions que imposava aquest darrer motiu van anar desapareixent en el segle XX gràcies al progrés de la tècnica. En part per això, i en part també perquè a mesura que passava el temps el taronger anava guanyant rendibilitat en relació a les seues alternatives, va ser dins d'aquest segle quan les plantacions es van escampar també per l'horta.

La seqüència seguida a la Plana va ser la contrària: el taronger va ocupar primer l'àrea fertilitzada per les aigües del Millars, i va ser pel voltant de l'any 1900 quan va començar a envair el secà. Si anteriorment a penes s'hi havien fet pous era perquè l'aigua subterrània transcorria pel secà de la comarca castellonenca, on quasi sem-

pre calia perforar en roca dura, molt més fonda que pel de la valenciana, de manera que, amb els mitjans tècnics disponibles, les excavacions haurien exigít fortes despeses, mentre que les pèrdues en cas de no trobar l'aquífer serien molt elevades (S. Garrido, 1996:195-6). És a dir, implicaven un alt risc que els terratinents acomodats, que eren els únics que disposaven de capital suficient per a plantejar-se l'empresses, no van voler assumir. Però el panorama va canviar quan un grup de petits propietaris van constituir a Vila-real, l'any 1898, una societat cooperativa de reg (coneguda popularment, de manera molt significativa, com la «Sènia dels Atrevits»). Sota l'influx del seu èxit, a partir d'aleshores es va produir una vertadera proliferació d'iniciatives semblats.

Abans d'això, per a adoptar la nova especialització calia recórrer al regadiu tradicional, que a mitjans del segle XIX estava menys intensament aprofitat que els d'Alzira o Carcaixent, cosa segurament relacionada amb la major distància que el separava del gran centre consumidor que era la ciutat de València⁵. Per obra d'un cànem que capejava la seua crisi ajudat per la protecció aranzelària, la situació era distinta a l'horta de Castelló, però a la de Vila-real només solien obtenir-se, a més de la de seda, tres collites de cada dos anys (blat/panís//fesos), tenien poca presència les hortalisses i els rendiments eren comparativament baixos⁶. El quadre 3 suggereix de manera clara que el cost d'oportunitat d'abandonar aquestes rotacions a favor del taronger hi era molt menor que a la Ribera.

QUADRE 3. Rendibilitat de conreus (en pessetes per ha)

	Vila-real (1858)				Alzira (1860)			
	A	B	C	D	A	B	C	D
Taronger	305	600	295	97 %	696	1.068	372	53 %
Cereals	325	509	185	57 %	408	648	240	60 %

A: inversions; B: ingressos; C: ingressos nets; D: taxa de beneficis (sense considerar la renda).

Font: Per a Vila-real, Padró de 1858 (A.M. Vil.); per a Alzira, Calatayud (1989a: 103).

5. Però també sembla estar relacionat amb les dificultats per a obtenir adobs, que ja havia mencionat Cavanilles i són relatades amb més detall per P. Martí (1893). Per això, la posterior difusió del taronger (que a més va repercutir en una forta disminució de la ja anteriorment escassa cabanya ramadera, per la quasi desaparició de l'àrea on es podia pasturar) difícilment hagués estat possible de no haver-se comprat amb el guano. El 1844, l'any que van arribar al País Valencià les primeres remeses, un propietari emprenedor, F. Polo de Bernabé, va fer assajos amb el nou adob a Vila-real, Borriana i Almenara, i pocs anys després el seu ús ja era una cosa habitual en tota l'horta del Millars.

6. Segons el Padró de 1858 (A.M. Vil.), l'horta vila-realenca contenia cereals (78 % de la superfície), vinyes (10 %), tarongers (8 %), oliveres (2%), garrofers (1%) i hortalisses (1%).

Cal fer notar que 19 de les 509 pessetes d'ingressos bruts que generaven a Vila-real els cereals provenien de les fulles de les moreres plantades als marges de les finques (i que, segons la font fiscal d'on hem extret la informació, no originaven cap despesa). A pesar que la comarca no va ser mai un centre serisícola d'especial importància si es contempla des d'una perspectiva valenciana, l'economia dels seus principals pobles va sofrir un dur colp quan la «pebrina» (una epizootia del cuc de seda) va fer arrancar ràpidament les moreres a partir de 1854. Més que per elles mateixes, aquelles 19 pessetes són importants perquè indiquen que el 1858 encara serien bastants els llauradors vila-realencs que obtenien ingressos complementaris gràcies al cuc de seda. La quasi total desaparició d'aquesta activitat, molts pocs anys després, va haver d'accentuar encara més els atractius del taronger.

Però continua sorprenent la celeritat amb què aquest es va convertir en un monocultiu: com a resultat de l'«afán de plantar» (Martí, 1893) que els havia entrat alguns anys abans, el 1878 a Vila-real ja eren «muy pocos los labradores que cosechan trigo bastante para el sustento de la familia, y puede afirmarse que la cuasi totalidad de los vecinos compran ese artículo de primera necesidad». ⁷ La reconversió cap a un conreu de cicle productiu llarg implica un gran risc. Per això, ha assenyalat algun autor (Price, 1983:342), l'abandó dels productes de subsistència i l'abocament definitiu cap a una especialització comercial d'aquestes característiques exigeix un cert temps, mentre es comprova si les incitacions llançades pel mercat es consoliden i val la pena arriscar-se. Possiblement, aquest temps va ser tan curt a la Plana perquè els seus agricultors van actuar condicionats per les disponibilitats d'un factor productiu essencial com era l'aigua. De manera similar als altres grans sistemes de reg valencians, el del Millars es trobava en les dècades centrals del segle XIX en un estat crític, resultat del progressiu augment de les necessitats d'aigua sobre la base d'uns recursos que ja estaven utilitzats al màxim des de feia temps. Els cítrics van agreujar el problema i, paradoxalment, el van resoldre.

Més encara que per l'augment de la superfície regada, aquest desequilibri era un resultat dels canvis de conreus efectuats des del segle XVIII en terres que ja eren de regadiu. A l'horta de Vila-real tenien una forta presència en el set-cents les oliveres, les vinyes i els garrofers. Van anar sent arrancats a mesura que transcorria la centúria per tal de guanyar espai per a la sembra, la qual cosa tenia enormes repercussions sobre la intensificació agrícola, perquè per norma consuetudinària el «regadiu plantat» tan sols podia regar dues vegades a l'any, però quan era substituït per un cultiu de majors necessitats hídriques la parcel·la adquiria automàticament el ple accés a l'aigua. A mitjans del XIX el taronger va accelerar la velocitat del procés substitutiu.

7. *Diario de Castellón*, 25-VIII-1878, 2. «Apenas se cosecha[n] en el término de esta ciudad cien cahíces de trigo. Resulta más conveniente comprarlo hasta de Egipto, y las tierras de pan rinden triple con las naranjas.» (Sarthou, 1914: 454).

L'any 1821 les oliveres, vinyes i garrofers ocupaven el 20% del regadiu, però el 15% el 1847, el 12% el 1859, el 8% el 1871 i el 3% el 1882.⁸ Tenir assegurat el reg en quantitats regulars i suficients és d'importància fonamental perquè puga difondre's un cultiu com el taronger, perquè una interrupció implica la pèrdua d'una inversió important, però al mateix temps els cítrics presenten l'avantatge de ser menys exigents en aigua que els cereals o les hortalisses. A mesura que disminuïa la relació aigua/terra per efecte de l'ampliació del taronger,⁹ augmentaven les dificultats per a la pràctica dels conreus tradicionals, i els agricultors van reprendre plantant més tarongers, perquè «para el cultivo de otras plantas [las tierras] habrían de necesitar un número triple o cuádruple de riegos».¹⁰

3. Petita explotació i agricultura tarongera

De manera conscientment simplificadora, fins ara he parlat dels «agricultors», però és clar que el que hi havia en realitat eren diferents grups socials d'agricultors. Al segle XIX els horts de la Ribera pertanyien quasi sempre a terratinents grans i mitjans, i la petita pagesia només s'hi va sumar —però de manera bastant lenta al principi— en les primeres dècades del segle XX. Des del moment que la petita propietat controlava una part substancial de les hortes de la Plana al final del segle XIX,

8. A.M. Vil., Repartiments de guarderia rural de 1821, 1847, 1859 i 1871-72; Amillament de 1882. L'any 1821 el 20% del «regadiu plantat» pertanyia a diverses corporacions religioses, que tenien dedicat a aquest aprofitament poc intensiu el 37% de la superfície que posseïen a l'horta; durant les desamortitzacions aquestes terres van ser adquirides en la seua majoria per grans propietaris forasters, que van efectuar quasi de seguida el canvi de conreu. A Almassora i Borriana passaria una cosa similar. Cavanilles (1795, I: 107) afirma que en aquesta darrera ja s'havia *convertido en huertas todo el término*, però els prats regats de manera eventual ocupaven al començament del segle XIX una part molt important —«la meitat», diu Roca (1932: 405)— de l'horta de Borriana (Alegre, 1883, 316), que també contenia moltes oliveres i vinyes (Mundina, 1873:150).

9. L'any 1876 un (gran) propietari va sol·licitar al Sindicat de Regs la interrupció de la pràctica de concedir a l'antic «regadiu plantat» els drets plens al reg, que havia causat a les terres de l'horta que ja el tenien «el perjuicio consiguiente a disminuir su dotación de agua en tanto en cuanto se aumentaba la de las otras». El Sindicat no hi va accedir. Arxiu de la Comunitat de Regants de Vila-real, caixa «Antecedentes de Aguas-2». Algunes de les finques d'aquest propietari, ara ocupades per tarongers, havien estat «plantades» en el passat.

10. Informe de 1927 de la Junta d'Aigües de la Plana; Arxiu de la Comunitat de Regants de Vila-real, caixa «Antecedentes de Aguas-3». Si alguna vegada calia substituir el taronger, havia dit l'enginyer Maylín (1904: 35), «nos encontraríamos con un problema de muy difícil solución si [...] hubiese que acudir al cultivo de plantas herbáceas. [...] Pues si bien hoy se dominan, aunque muy laboriosamente, los conflictos que se originan en los estiajes, [...] en el caso de que fueran cosechas o plantas herbáceas la solución del conflicto sería imposible y vendría necesariamente la depreciación en el valor de las tierras».

és evident que la participació de l'explotació pagesa va ser molt més precoç a la comarca castellonenca.

QUADRE 4. *La propietat del taronger a Vila-real (1847 i 1859)*

Trams de Propietaris:	A		B		C		D	
	1847	1859	1847	1859	1847	1859	1847	1859
1 ha	0,2	7,0	0,4	4,7	10,2	39,6	10,1	16,3
1,1-2 ha	3,1	23,8	1,0	7,7	25,6	22,3	15,1	16,6
2,1-5 ha	8,7	52,0	2,4	15,3	36,0	25,8	39,2	35,2
> 5 ha	24,4	70,5	2,1	10,1	28,2	12,3	35,6	31,9
Total (*)	1,6	13,7	1,3	9,0	100	100	100	100

A: % de propietaris d'aquest tram que tenen tarongers; B: % que representa el taronger respecte a la terra total posseïda a l'horta; C: % que representen els propietaris d'aquest tram que tenen tarongers respecte al total de propietaris de tarongers; D: % que representa el taronger posseït per aquest tram respecte al taronger total de l'horta.

(*) Les 2.233 ha que tenia l'horta l'any 1847 eren de 2.448 propietaris; hi havia 30 ha de taronger (repartides entre 39 amos). L'any 1859 hi havia 2.388 ha d'horta, 2.537 propietaris i 349 ha de taronger (349 amos).

Font: A.M.Vil., Repartiments pre a pagar la guarderia rural de 1847 i 1859.

Durant els moments inicials de l'expansió, a Vila-real (quadre 4) van ser bastants els petits propietaris de l'horta –els amos de fins a 1 ha de terra– que van adoptar el taronger: 4 l'any 1847 (sobre un total de 39 amos de taronger) i 138 l'any 1859 (sobre un total de 349 amos). Però eren els mitjans i els majors terratinents els que li dedicaven un major percentatge de la terra posseïda, i l'any 1859 els dos majors propietaris de l'horta (76 i 69 ha.), tots dos residents a València, posseïen també els majors tarongers: respectivament, 5 i 10 ha.

També van a ser els mitjans i els grans terratinents els principals responsables de l'acceleració del procés substitutiu a partir dels primers anys de la dècada de 1870, però els petits propietaris pagesos van tardar poc a seguir-los. L'any 1882 ja havien aparegut explotacions tarongeres que, per a la zona, poden considerar-se de grans dimensions; la major, propietat d'Anastasio Márquez, ocupava 36 ha. Els cítrics ja s'estenien aleshores pel 64% de l'horta, i cal suposar que l'altre 36% pertanyeria sobretot als amos de fins a 1 ha, que controlaven en aquells moments el 33% de la superfície regada. Però l'any 1900 tan sols estava lliure de cítrics al voltant del 15% del regadiu, mentre que els amos de fins a 1 ha havien passat a controlar el 37% de la superfície. Molt poc després, tenir terra al regadiu quasi s'havia convertit en sinònim de ser propietari de taronger, tant si es tractava de terratinents acomodats

com si es tractava de molt petits propietaris pagesos. Si els cítrics ocupaven l'any 1924 un 99% de l'horta de Borriana, el 19% d'aquesta pertanyia a amos de fins a 0,5 ha (3.625 persones), el 15% a amos d'entre 0,6 i 1 ha (832), i un altre 17% a posseïdors d'entre 1,1 i 2 ha (498).¹¹

Perquè els seus rendiments siguin els òptims, el taronger ha d'ocupar la terra de manera exclusiva. Per contra, les rotacions que va substituir proporcionaven al llarg del cicle collites comercials i collites per a satisfer les exigències bàsiques del consum familiar. Si més amunt hem acceptat que aquestes rotacions s'adaptaven magníficament a les necessitats de la petita explotació camperola, i que els cereals van persistir a l'horta del Xúquer en gran part per això, la pregunta és obvia: per què va adoptar la pagesia de la Plana una especialització comercial d'aquelles característiques?

Cal començar advertint que, en un intent de reduir el risc mentre es comproba va quina seria l'evolució del mercat, al principi els tarongers es van plantar de manera «extensiva», és a dir, «a grandes distancias, para dedicar el suelo restante a otros cultivos» (Beltrán, 1919:46; Martí, 1893). Els més acomodats van començar a atapeir les plantacions relativament prompte, i els petits pagesos els van imitar un poc després. Si inicialment «colocaba el que más 16 naranjos por hanegada [831 m²]», al final de la dècada de 1870 ja ha era habitual posar-ne de 23 a 26 (Bou, 1879: 132-3), i 29 al començament del segle XX (Alcaraz, 1910). Però Bou encara menciona l'existència al 1879 de «huertos de poca extensión, que pertenecen a labradores pobres, en donde, habiendo colocado las líneas de naranjos a más distancia de como se ven en las otras plantaciones, hacen sus dueños en los intermedios cosechas ordinarias».

A pesar que el mètode «intensiu» ja havia estat adoptat pràcticament per tots sense excepció abans d'acabar el segle XIX, es podia continuar sembrant als horts mentre no proporcionaven taronges. Els enginyers agrònoms ho van desaconsellar repetidament: els arbres tardaven més a entrar en plena producció i, segons els seus càlculs, el valor de la fruita sacrificada era superior al de les collites intercalades. Però els destinataris d'aquest consell eren sempre els terratinents burgesos que recorrien a arrendataris per a efectuar el canvi de conreu. Al final del vuit-cents ja era excepcional utilitzar per a la sembra els horts joves del regadiu tradicional que no pertanyien a pagesos. Però al segle XX, al secà transformat en regadiu gràcies a la perforació de pous, els «propietarios menos acomodados, como un medio de ayuda económica a los grandes dispendios que les impone la sustitución» (Alcaraz, 1905), van continuar obtenint «granos, legumbres y hortalizas en abundancia, y raro es el campo de

11. Repartiment de guarderia rural de 1936 (Arxiu de la Cambra Agrària de Borriana). Però la terra, que era pràcticament tota de regadiu, distava d'estar repartida de manera igualitària: els amos de 2,1 a 5 ha. (315) en posseïen el 23 %; els d'entre 5,1-10 ha. (79), el 12%; els de més de 10 ha. (26), el 14%.

esa clase que no tenga continuamente una cosecha a la vista». ¹² La tan sovint acceptada incompatibilitat entre els cítrics i les produccions de subsistència, en definitiva, només era relativa, perquè el camperol disposava de la possibilitat d'atenuar-la.

També sol acceptar-se que, en absència de les adequades institucions de crèdit, les altes inversions necessàries per a formar els horts representaven una barrera d'entrada que feia quasi impossible que els agricultors més humils poguessen dedicar-se al taronger. Evidentment, el mercat de crèdit existia, però era un mercat personal dominat per la usura, i la situació només canviaria de manera significativa, gràcies al cooperativisme i les caixes rurals, des del començament del segle XX. No disposem encara de cap estudi sobre els canals de finançament utilitzats a la Plana en la segona meitat del segle anterior. Les fonts mencionen amb alguna freqüència l'elevat interès que havien de pagar els llauradors que acudien a prestadors particulars, però es refereixen a la qüestió amb moltíssima menys intensitat que en altres comarques del regadiu valencià, de manera que cal suposar que la incidència de la usura seria menor. Fos com fos, el que m'interessa ara destacar és que a l'agricultura tarongera de la Plana el capital no va ser una barrera tan infranquejable com podia ser-ho a la Ribera.

QUADRE 5. *Inversions necessàries, durant els primers cinc anys, per a plantar una ha de taronger a l'horta de la Plana (en ptes.)*

	1879		1899	
		%		%
Plançons	392	17	150	8
Adobs	896	39	767	42
Formiguers	150	6	240	13
Jornals	456	20	465	25
Reg	90	4	120	6
Altres	-	-	104	6
Impostos	341	15	-	-
Renda	2.025	-	1.575	-
Total	4.350	100	3.421	100

Font i notes: Bou (1879: 206-8) i Maylín (1904: 51-2). Elaboració pròpia. Bou extrau la informació d'una comptabilitat privada, però Maylín fa una estimació més general.

12. Arxiu de la Cambra Agrària de Vila-real, Expedients-1902, n. 54. A pesar que el seu regadiu era de «monocultiu» taronger, Vila-real era aleshores el principal centre productor d'hortalisses de la Plana (Alcaraz, 1905).

Com que no calia anivellar el terreny, perforar pous o construir canals de reg, crear les plantacions exigia a la Plana unes despeses molt inferiors, i posteriorment també hi eren més baixos els costos d'explotació, ja que, en estar a l'horta, els tarongers regaven de manera gratuïta (tan sols s'hi pagava una quantitat fixa per unitat de superfície en concepte de sequiatge). Al quadre 5 he reunit dues estimacions de les inversions necessàries per a canviar de cultiu. Totes dues coincideixen a apuntar que la major despesa (més del 45%) l'originava el cost d'oportunitat de la terra, representat per la renda. Però per al petit llaurador aquest cost d'oportunitat era quasi inexistent. No podia considerar la renda com a tal perquè ni havia arrendat mai la terra ni havia pensat tan sols en la possibilitat de fer-ho; i la producció anterior de la parcel·la quedava en gran part compensada pels cereals, hortalisses i llegums que hi continuava sembrant fins que els arbres començaven a donar taronges. Sense la renda, el principal capítol de les despeses eren els adobs, però aquests ja s'utilitzaven abans en una quantitat que no seria excessivament inferior, i ara servien per a fertilitzar els tarongers i les collites intercalades. Els costos es van disparar quan les plantacions es van fer al secà, on es diu que artigar el sòl, fer aflorar les aigües i formar els horts representava (sense renda) una mitjana de 5.400 pessetes per hectàrea al començament del segle XX (Comunidad, 1914:IV); però el petit llaurador va ser capaç de tornar a superar l'obstacle, fent ús de la cooperació (societats de regants) i d'una quantitat ingent de treball familiar.

Hem de partir de la base, doncs, que especialitzar-se en el taronger estava a l'abast dels pagesos. Però la pregunta continua sense resposta: per què van assumir de manera tan ràpida i generalitzada els riscos que això implicava? Els estudiosos de les actuals agricultures endarrerides han observat sovint que els llauradors pobres, condicionats per la seua pròpia precarietat, si poden escollir es guien pel principi de la *safety first*: quan assumir riscos perquè puguin créixer els ingressos implica un augment de les possibilitats que la família caiga per sota del nivell de subsistència, eviten els riscos (Scott, 1986). Per aquest motiu, prefereixen cultivar productes susceptibles de ser autoconsumits, encara que siguin de rendiments baixos, a productes que els obliguen a dependre totalment dels vaivens dels preus. I quan abandonen l'auto-subsistència i es llancen a produir per a vendre sol ser de manera forçada: per la usura –és a dir, per la necessitat d'obtenir diners amb què fer front als préstecs usuraris, els únics a la seua disposició– en el cas estudiat per Bhaduri (1987). Des del moment que la pagesia valenciana ja disposava a mitjans del segle XIX d'una àmplia experiència de contactes voluntaris amb el mercat, adquirits en una agricultura que difícilment pot ser qualificada d'endarrerida, aquesta mena d'arguments són d'una aplicabilitat molt limitada per al cas que ens ocupa. Però hi ha motius per a sospitar que si els petits pagesos de la Plana es van decantar tan ràpidament cap al taronger va ser perquè la viabilitat de les seues explotacions hauria quedat seriosament compromesa en cas de no fer-ho. En aquest sentit, també van actuar «forçats».

En termes relatius, els cereals eren intensius en treball, mentre que els cítrics eren intensius en capital. En principi, cal suposar que la petita explotació familiar preferiria dedicar-se bàsicament al cultiu dels primers, que era el que li permetia aprofitar al màxim el factor de què disposava en abundància. Però la transformació del sistema agrari a mesura que s'estenien els tarongers va tenir unes repercussions que afectaven negativament als qui practicaven uns altres conreus, «obligant-los» en certa mesura, quan es tractava de pagesos, a efectuar la substitució.

Segons el padró d'habitants de 1888, a Vila-real hi havia 1.507 caps de família (el 52%) que eren «llauradors», i uns altres 602 (el 21%) que eren «jornalers». No resulta fàcil establir de manera precisa què s'amaga darrere d'aquestes categories professionals, perquè alguns «jornalers» tenien terra –de vegades, extensions de regadiu bastant superiors a la superfície mitjana posseïda pels «llauradors»–, mentre que molts d'aquests darrers eren propietaris –o arrendataris– minúsculs. En realitat, sembla que la professió que figura al padró responia sobretot a una imatge mental: declaraven ser *llauradors* tots els que es veïen a si mateixos com a productors independents. En uns pocs casos, aquesta imatge responia a la realitat. En la immensa majoria, només era l'expressió d'un desig: si per a viure exclusivament de treballar la terra pròpia una família necessitava disposar de més d'1 ha de regadiu, la propietat del 78% de les 3.263 persones que es repartien el terme l'any 1885 estava per sota d'aquest sostre (quadre 7). A més, el sistema d'herència igualitària seguit a la zona (Domingo, 1983) fragmentava el patrimoni familiar de generació en generació, tendia a fer créixer el nombre de llauradors «insuficients» i constituïa una amenaça per a la reproducció de l'economia pagesa.

La transmissió igualitària, ha fet notar A. Sabio (1996:114-23), solia practicar-se entre els pagesos als llocs on els hereus tenien més possibilitats de reconstruir l'explotació accedint després (per compra o arrendament) a noves parcel·les. En efecte, la Plana disposava d'un mercat de la terra molt dinàmic. Però les condicions perquè el petit pagès pogués participar-hi en qualitat de comprador es van haver de complicar a partir dels anys 70 del segle XIX, quan el taronger –diuen molts testimonis– va provocar un substancial creixement del preu del sòl. Tant per a comprar terra com per a fer front al previsible augment de l'endeutament que això originaria, caldria disposar de més numerari, per a obtenir-lo seria necessari implicar-se més que en el passat en el mercat de productes, i molts petits explotadors van haver d'adoptar el taronger impulsats per aquesta necessitat.

D'altra banda, la irrupció de la citricultura també va provocar grans canvis en els mercats del treball i de l'arrendament. Quasi com a norma, els propietaris de la Plana que tenien terra arrendada passaven a explotar-la de manera directa quan hi plantaven tarongers. A mesura que retrocedia l'arrendament, els abundants micropropietaris camperols veurien reduir-se les possibilitats de llogar parcel·les complementàries i haurien d'eixir a treballar fora de la seua explotació un nombre crei-

xent de jornades a l'any. Però els amos de l'antiga terra arrendada contractaven ara treball assalariat, i a l'entorn del taronger sorgia una potent activitat agroindustrial (magatzems, fusteria de caixes, fabricació de claus...) que oferia noves oportunitats d'obtenir ingressos complementaris. A més, sembla que el preu dels jornals va experimentar un substancial augment. Així les coses, sumar-se a l'especialització tarongera podia ser molt atractiu per als petits explotadors, perquè els que ho feien havien de dedicar menys temps a portar la terra pròpia, podien vendre més treball en el mercat laboral i tenien més possibilitats de fer estalvis per a comprar nova terra. Per a continuar aspirant a ser «laurador» d'una manera realista, en definitiva, no tan sols calia implicar-se més en el mercat de productes, sinó, molt sovint, també en el del treball, i el taronger tenia l'avantatge de fer més fàcils totes dues coses.

I encara cal afegir que no pocs pagesos van haver donar el salt obligats per un canvi que es va produir en el sistema de regs, on els propietaris benestants van aconseguir que l'«economia moral» deixés de regular en les situacions difícils la distribució de les aigües. Quan disminuïa dràsticament el cabal dels rius, a la xarxa valenciana de sèquies solia donar-se prioritat de reg a les collites bàsiques per a l'autoconsum pagès o la comercialització subalterna (Calatayud, 1993:70-1). Aquesta pràctica va provocar conflictes des de mitjans del segle XIX, quan una sèrie de nous conreus comercials, incompatibles amb les rotacions tradicionals, van començar a difondre's per les hortes. A la Plana van esclatar en la segona meitat de la dècada de 1870, quan una successió de sequeres va amenaçar les importants inversions que es feien en tarongers. Com sempre havia fet en paregudes circumstàncies, durant la sequera de 1877 l'Ajuntament de Castelló va alterar la distribució normal de les aigües a favor de la collita de cànem, però en aquesta ocasió els amos del taronger ar es van rebel·lar, acusant l'alcalde de voler imposar una mena de perillós *socialismo agrario* (M. Martí, 1989:70-2). L'any següent el conflicte va tenir lloc a Vila-real. Considerant que podrien aguantar sense sofrir danys, el Sindicat de Regs va decidir restringir l'aigua per als horts de tarongers. A petició d'un grup de propietaris acomodats, el governador va revocar l'acord i va decretar que tots els camps es reguessen per igual, cosa que va significar la pèrdua de la meitat de la collita en les terres de sembra. El recurs del Sindicat davant el ministeri de Foment va ser fallat a favor del governador i, pel que sembla, això va significar una ruptura, perquè l'any 1880 va ser el mateix Sindicat el que va proposar una modificació de l'article de les seues Ordenances que el facultava per a discriminar per cultius en temps d'escassetes: quan en el futur fos insuficient l'aigua, les limitacions per a regar s'aplicarien a totes les terres sense distingir *entre sus cultivos, o sea, entre arbolado ni cosechas*.¹³ Si ja

13. Arxiu de la Comunitat de Regants de Vila-real, actes de les sessions del Sindicat d'agost de 1878; «Sobre reforma de algunos artículos del Reglamento», 1880-1, caixa «Antecedentes de Aguas-2».

sabem que la disminució de les disponibilitats d'aigua provocada per la difusió del taronger va actuar com a estímul per a plantar més tarongers, a partir d'aleshores els petits pagesos van haver de ser molt més sensibles a aquella incitació. Al cap i a la fi, els qui a partir de 1880 assumien un major risc eren els qui continuaven lligats als conreus tradicionals.

4. Promoció social, llauradors «insuficients» i treball assalariat

En el model de Bhaduri, proposat per a explicar l'avanç de la comercialització a causa de la usura en les agricultures endarrerides, el resultat final és el retrocés de la propietat pagesa i el bloqueig de la millora tècnica. Molt al contrari, ací els pagesos van aconseguir adaptar-se als requeriments d'un sistema agrari molt dinàmic de manera bastant favorable per als seus interessos, van tenir una intervenció decisiva en el procés de canvi tècnic i alguns van poder ampliar substancialment el seu patrimoni. Els autors del començament del segle XX ho repeteixen amb insistència: «El pequeño propietario, trabajando sus tierras con ahinco y ayudado por su mujer e hijos, consiguió aumentar su propiedad y se hicieron ricos (todo es relativo) (Roca, 1932: 407). Propietarios que apenas figuraban como tales por lo insignificante de sus tierras, se convirtieron en acomodados labradores.» (Llinàs, 1918:138). Els qui van escriure coses com aquestes exageraven i prestaven poca atenció a la situació del camperolat sense terra, però era una exageració que es recolzava en una base real.

Al final de l'Antic Règim la penetració del mercat i el capital creditici havien actuat al regadiu valencià com a instruments de desposseïció i acumulació. Els inversors urbans i les oligarquies rurals en van ser els principals beneficiaris, però també es va accelerar la diferenciació social entre el camperolat. Encara que la tendència cap a la desposseïció pagesa va guanyar força en la primera meitat del segle XIX, quan la crisi de les «velles» especialitzacions comercials va coincidir amb les transformacions revolucionàries, l'abolició del delme o els inicis de l'articulació del mercat interior també van oferir noves possibilitats de promoció per a determinats «llauradors». Les aprofitarien de manera més clara només a partir de les últimes dècades del vuit-cents, però aleshores el seu l'ascens ja no es va fer bàsicament a costa de la resta de pagesos, perquè en el futur la propietat pagesa va tendir a multiplicar-se i a consolidar-se, mentre que la gran propietat va experimentar una pèrdua progressiva de posicions dins les estructures agràries (Calatayud-Millán, 1994; Millán-Calatayud, 1992). Aquest procés de «camperolització» de la propietat va progressar a la Plana d'una manera especialment ràpida. Culminaria en l'etapa posterior a la guerra civil, però ja estava molt avançat al final del primer terç del segle XX.

QUADRE 6. *Evolució de l'estructura de la propietat de la terra cultivada a Vila-real*

Ha	Propietaris (%)					Superfície (%)				
	1821	1859	1885	1900	1920	1821	1859	1885	1900	1920
1	58	61	62	68	73	13	12	14	16	20
1-5	33	30	30	26	23	38	34	38	40	41
>5	9	9	8	6	4	49	54	48	44	39

Fonts: Repartiments per a pagar la guarderia rural.

A Vila-real la tendència que portava cap a la desposseïció ja havia canviat de signe en la dècada de 1880, i des d'aleshores no ha cessat mai d'augmentar el percentatge de la superfície cultivada corresponent als trams inferiors de propietaris (quadre 6). També ha crescut de manera substancial el nombre de les persones que es reparteixen la propietat del terme: n'eren 3.263 l'any 1885, 4.064 el 1900 i 5.091 el 1920. Cal fer notar que aquest augment dels propietaris va tenir lloc sense que cresqués a penes l'espai cultivat, que al 1885 ja s'havia apropat als límits màxims de la seua expansió potencial. Però a partir de l'any 1900, quan es van perforar al secà els primers pous pertanyents a cooperatives, sí que va créixer ràpidament la superfície regada: si al 1900 representava el 41% del total cultivat, era el 60% al 1920, i el 74% al 1940.

Aquesta ampliació de l'àrea regada va insuflar encara més dinamisme al mercat de la terra, i entre 1903 i 1927 van ser objecte d'operacions de compra-venda un mínim de 7.305 parcel·les, que sumaven 2.158 ha.¹⁴ Durant els 17 anys d'aquell període de què disposem informació, la terra adquirida pels 32 majors compradors —he considerat com a tals als que van comprar més de 5 ha.— va representar el 14% de la superfície total objecte de compra-venda. Dins d'aquest grup, 10 persones van adquirir més de 10 ha; té interès dir qui eren: un advocat de València, quatre borrianencs relacionats amb el negoci exportador de la taronja, provinents de famílies llauradores, i cinc llauradors acomodats de Vila-real. Però de manera paral·lela a aquesta formació o ampliació de grans patrimonis s'estava produint la disgregació d'uns altres prèviament existents. Els 33 majors venedors —els que van vendre més de 5 ha.— van aportar el 13% de la terra transferida. Alguns vivien a Vila-real, però molts residien a València o en altres ciutats de fora de la comarca; alguns d'aquest

14. A.M. Vil., Apèndix a l'Amillament. La sèrie consultada comprén de 1903 a 1927, però falten els anys 1905, 1910, 1914-1916, 1918-1919 i 1926. Amb una superfície cultivada unes 830 ha major que la de Vila-real, a Alzira les operacions de compra-venda van fer que 6.333 ha. (i 8.474 parcel·les) canviessin de propietari durant els 60 anys que van de 1874 a 1933 (Calatayud, 1989b: 90 i ss.) La mobilitat de la terra, per tant, era a Vila-real enormement elevada.

darrers pertanyien a famílies que al segle XVIII ja posseïen terra al terme, i uns altres l'havien adquirida a partir de les dècades centrals del segle següent, en alguna ocasió gràcies a les desamortitzacions. Val la pena explicar el cas de la família Márquez perquè ofereix una magnífica il·lustració del canvi de tendència en l'evolució de l'estructura de la propietat.

Gràcies a una agressiva política de compres iniciada l'any 1845, l'advocat Anasasio Márquez, resident a València, ja s'havia convertit, el 1859 (amb 76 ha. de regadiu i 30 de secà), en el principal terratinent del terme. Les seues finques més importants provenien de l'adquisició de terra desamortitzada, però van ser arrodonides amb un gran nombre de parcel·les procedents de molts llauradors en dificultats, alguns dels quals es quedaven sense cap propietat rústica. Encara que fragmentat per les herències, el gros d'aquell patrimoni va continuar controlat per la família del fundador fins a l'any 1920, quan els Márquez van començar a vendre'l: les 91 ha que aleshores posseïen a Vila-real havien disminuït a 42 l'any 1930, i a 22 el 1940. Les 49 ha que van vendre fins 1927 van ser adquirides per 79 persones, 39 de les quals accedien per primera vegada a la propietat.

Els motius que feien adoptar a un sector de grans propietaris aquella política de vendes no són de fàcil identificació, perquè les hipòtesis més emprades per a explicar el retrocés dels grans patrimonis en altres llocs (Saguer, 1998) pareixen resultar ací escassament operatives. Una d'aquestes hipòtesis parla de la pèrdua de rendibilitat de les inversions agràries en relació amb altres tipus d'inversió, però al País Valencià del començament del segle XX difícilment podia trobar-se una oportunitat d'inversió més rendible que la taronja (Palafox, 1996:328). També sol atorgar-se un paper central a la caiguda de la renda, però mentre que en altres comarques valencianes pareix indubtable que aquest factor va exercir una gran influència, no pot ser així en el cas de la Plana, on l'explotació indirecta ja a penes tenia presència al principi del nou-cents, excepte a l'horta de Castelló i tret del recurs temporal a l'arrendament per part d'alguns terratinents per tal de plantar els tarongers. Una tercera hipòtesi parteix de la suposició que l'augment dels jornals va fer disminuir la competitivitat de la gran propietat explotada per mitjà de treball assalariat. Els jornals van pujar a la Plana –amb unes característiques que posteriorment discutirem–, però això no va impedir que continuessen creant-se noves grans propietats tarongeres totalment dependents de la contractació de jornalers, perquè la petita explotació pagesa consumidora de treball familiar gaudia de clars avantatges per als cultius d'horta, però no sembla que aquests avantatges –si és que també existien– poguessen ser tan grans en el cultiu de la taronja.

És possible que molts dels grans propietaris que venien terra ho fessen simplement perquè, per haver contret deutes o per algun altre motiu d'aquestes característiques, tenien necessitat de liquidesa. De vegades algun dels majors compradors va adquirir una porció important de les seues finques per mitjà d'una sola operació.

Però aquestes transferències de grans extensions solien ser de terra de secà, relativament molt barata, que els nous amos pretenien transformar en tarongerar. Per contra, els grans terratinents solien desfer-se de la terra que posseïen a l'horta seguint el mateix procediment que van adoptar els Márquez: en petites parcel·les adquirides per un gran nombre de (quasi sempre també petits) compradors. Per exemple, entre 1925 i 1927 un va vendre 7,75 ha de regadiu a 26 persones; un altre va vendre 5 ha, entre 1921 i 1925, a 17 veïns de Vila-real, 8 dels quals accedien per primera vegada a la propietat. A causa del seu alt valor, els seria difícil trobar un únic comprador per a una gran superfície d'horta, i els resultaria més profitós traure-la al mercat en porcions reduïdes per les quals poguessen licitar els nombrosos pagesos amb fam de terra. M'incline a pensar que si alguns antics grans patrimonis de la zona es van fragmentar en benefici de la petita propietat, en comptes de passar a les mans d'uns pocs nous o vells grans propietaris, va ser bàsicament per això.

En qualsevol cas, la immensa majoria dels qui intervenien en el mercat de la terra ho feien a través d'operacions de molt escassa envergadura. Durant els 17 anys a què ens estem referint, van actuar com a compradores 3.648 persones distintes (amb una mitjana de 0,59 ha adquirides), i com a venedores 3.878 persones (amb una mitjana de 0,55 ha venudes). S'explica en part perquè la constitució de nombroses societats de reg, a partir de 1898, va fer que es desapareixen les compres de minúscules parcel·les de secà per part de petits llauradors i antics desposseïts. Els qui venien terra, al secà o a l'horta, també eren quasi sempre llauradors, però no necessàriament en dificultats, perquè podia ser un recurs per a obtenir fons per tal de substituir garrofers per tarongers; és a dir, desfer-se d'una part de la terra posseïda podia formar part d'una estratègia encaminada a ampliar el patrimoni per la via de la intensificació.

L'any 1913 ja funcionaven a Vila-real 31 pous de propietat col·lectiva i 7 que eren d'un únic gran propietari. Aquells pertanyien a 1.830 socis, i «hay 1.189 cuyos predios oscilan entre 1 y 6 hanegadas [0,083-0,5 ha]». (Comunidad, 1914: 9). Els 51 pous comunitaris havien passat a tenir 4.063 socis l'any 1927.¹⁵ Molts d'aquest eren propietaris minúsculs només en aparença, perquè les xifres que estem reproduint es van obtenir a partir d'una agregació simple de les dades de cada societat individual, però era bastant freqüent pertànyer a més d'una al mateix temps. Encara així, continua sent cert que els qui regaven per aquest sistema havien sigut «en su mayoría humildes propietarios de pequeños trozos de tierra de secano de ínfima calidad». Només en l'apèndix a l'amillarament de 1920 figuren 62 individus que

15. Anxiu de la Cambra Agrària de Vila-real, Expedients-1927; prenc d'allí la cita que figura més avant en el text. En total, funcionaven aleshores a Vila-real 60 pous, 30 a Castelló, 45 a Nules i 9 a Almassora; *Diario de Castellón*, 6-II-1927, 1.

van adquirir una superfície de secà inferior a 1 ha (inferior a 0,25 ha en el 81 % dels casos) i que no tenien abans cap propietat rústica.

D'altra banda, molts terratinents grans i mitjans, que no disposaven de suficient capital o que volien evitar les altes despeses salarials que d'altra manera hauria comportat l'operació, van transformar el secà servint-se de petits pagesos. Un jornal·ler o un llaurador els feia de vegades l'artigament, i a canvi es quedava amb la propietat d'una part de la finca quan aquesta ja era de regadiu. En altres ocasions llogaven la terra, que els tornava sencera al cap deu anys, i cobraven la renda en espècie: a canvi de poder sembrar entre els tarongers i de quedar-se amb la primera fruita que aquests produïen, l'arrendatari assumia íntegrament els costos d'anivellar el terreny i de criar l'hort (Janini, 1913:44). Segurament, els propietaris acomodats extreien més excedent pagés quan feien ús d'aquests sistemes que quan contractaven força de treball retribuïda amb diners, però molts camperols pobres van trobar així una oportunitat per a ampliar la propietat o per a deixar de ser despossesits. Una variant distinta de la fórmula de l'arrendament ja havia estat àmpliament utilitzada a Borriana durant el segle XIX, i s'afirma que, amb els estalvis que van poder fer gràcies a ella, molts arrendataris van comprar petites porcions d'horta i superfícies més extenses a la marjaleria del municipi, on també van plantar tarongers (R. Garrido, 1943:74).

Per tal que puguen apreciar-se millor els efectes que van tenir totes aquelles transformacions sobre l'evolució de les estructures agràries, he sotmés a una manipulació les dades que proporcionen els *Repartiments* per a pagar als guàrdies rurals de Vila-real. La font indica si la terra que contribuïa era de secà o regadiu, però no especifica la seua qualitat ni el conreu a què estava dedicada. Com pagava el mateix 1 fanecada de regadiu que 6 fanecades de secà, he suposat que 1 ha de regadiu proporcionava els mateixos rendiments que 1/6 ha de secà, i he utilitzat aquests coeficients per a «convertir» en regadiu el conjunt de la superfície de cada propietari. Els resultats de l'operació queden recollits al quadre 7. Els tres trams que hi he adoptat per a organitzar les dades també tenen una explicació. Basant-me en informació de diversa procedència (S. Garrido, 1996: 177), he suposat que: a) Les famílies llauradores que posseïen fins a 1 ha de regadiu necessitaven imprescindiblement accedir a una altra font d'ingressos. Però fins i tot en aquestes explotacions més menudes intervenia treball assalariat, perquè normalment els comerciants s'encarregaven de collir la taronja que compraven servint-se dels seus propis operaris, i algunes feines (empeltar, tallar...) solien ser realitzades per personal especialitzat. b) Els amos d'una superfície superior a 1 ha podien obtenir cultivant-la els ingressos mínims per a cobrir les necessitats familiars bàsiques; si eren llauradors i disposaven de fins a 5 ha, podien explotar-les fent ús bàsicament de la força de treball procedent de la unitat familiar. Però entre aquests dos límits hi havia una gran varietat de situacions: els que se situaven més a prop de l'inferior també solien actuar com a jorna-

lers, però a mesura que les explotacions s'apropaven al límit superior recorrien amb major intensitat a la contractació de mà d'obra complementària. I tampoc no era excepcional que una mateixa família actués alhora com a compradora i com a venedora en el mercat de treball. c) Quan no estaven arrendades, les propietats majors de 5 ha de regadiu es cultivaven quasi exclusivament per mitjà d'assalariats.

QUADRE 7. Aproximació a la distribució de la riquesa agrària a Vila-real

Trams en ha. «ponderades»:	Propietaris			Ha «ponderades», %		
	1885	1900	1920	1885	1900	1920
≤ 1 ha	2.538	3.340	4.075	29	33	29
1-5 ha	654	647	899	45	42	44
> 5 ha	71	77	117	26	25	27
Total	3.263	4.064	5.091	100	100	100

Fonts: Repartiments per a pagar la guarderia rural.

Entre els últims anys del segle XIX i el final del primer terç del XX es va consolidar una capa de terratinents mitjans –que controlava la porció més important de la riquesa agrària– i va créixer espectacularment el nombre de propietaris minúsculs, però també va guanyar pes el treball assalariat. De ser correcta l'argumentació que fèiem a l'apartat anterior, en els moments inicials de l'expansió molts pagesos van adoptar el taronger, el conreu que proporcionava majors beneficis, seguint una «lògica de la reproducció». Però a partir d'això no va ser excepcional que alguns donessen el salt, ni que fos conjuntural, cap a una «lògica del benefici i l'acumulació». «El pequeño propietario que antes se permitía el lujo de alquilar braceros a buenos precios –es va escriure durant la crisi tarongera provocada per la primera guerra mundial–, tiene que volver a las andadas como en los primeros tiempos: a trabajar él mismo a golpe de azada». (Beltrán, 1919:70). A Vila-real la quantitat d'amos d'entre 1,1 i 5 ha «ponderades» va augmentar substancialment a partir de l'any 1900, quan, gràcies als progressos en la intensificació i a l'increment de la riquesa derivat de l'ampliació del regadiu, van passar a formar part d'aquest tram moltes persones que anteriorment posseïen superfícies superiors a 5 ha «reals», però de secà de rendiments baixos. Pel mateix procediment, també van ser molts els antics propietaris mitjans que es van integrar en les files dels posseïdors de més de 5 ha «ponderades». Com a resultat, es va produir una certa renovació en les files de la burgesia agrària, i determinats individus de procedència pagesa van jugar un paper molt important dins les elits polítiques locals del començament del segle XX.

De totes maneres, la «suficiència» va continuar sent el privilegi d'una petita minoria. Entre 1885 i 1920 els amos de fins a 1 ha «ponderada» van representar sempre al voltant del 80 % de tots els propietaris. Però en termes absoluts van passar de ser 3.340 a ser 4.075, com a resultat sobretot de l'augment de propietaris de fins a mitja ha «ponderada», que eren 1.922 l'any 1885 i s'havien convertit en 3.334 l'any 1920. Estic insistint tant en les xifres per a fer veure l'enorme presència dins d'aquella estructura agrària de micropropietaris que, més que com a llauradors-jornalers, havien d'actuar com a jornalers-llauradors. A Borriana la gran majoria d'amos de tarongerar eren «obers» (Memoria, 1924). I en el conjunt de la Plana, explicava l'òrgan de premsa de la dreta catolicoagrària provincial, «son miles los propietarios que tienen menos de cinco o seis hanegadas [0,41-0,5 ha] de naranjal. [...] El principal ingreso que hay en sus casas procede de jornales».¹⁶

Necessàriament, la gran abundància de propietaris «insuficients» va haver de tenir fortes repercussions sobre l'evolució dels salaris. Les dades disponibles no permeten avaluar en quina mesura la tendència que aquests van experimentar a l'alça, en termes nominals, va anar acompanyada d'un augment significatiu de la capacitat adquisitiva. Però tenim dues estimacions, fetes en dues conjuntures molt distintes, sobre el pressupost d'una família obrera «típica». Després de la forta inflació dels anys de la primera guerra mundial, al 1920 un bracer rebia 7,5 pessetes diàries per les feines més ben pagades, però el sindicat catòlic de Borriana calculava que una família obrera de quatre persones (els dos pares i dos fills menuts) tenia unes despeses mínimes diàries de 9,3 pessetes (Instituto de Reformas Sociales, 1922: 5). L'altre càlcul es va fer al 1907 i és més acurat, perquè considera els ingressos totals de la unitat familiar, que en una porció no menyspreable procedien del treball femení i infantil contractat per la indústria de la confecció de la taronja. El va fer el metge i propietari vila-realenc Manuel Lassala, un representant de la burgesia tarongera més dinàmica (figura clau dins la Federación Agraria de Levante, impulsor de la Federació Tarongera...) En aquest cas la família obrera estava formada pels dos pares i tres fills menors de 12 anys. El cap de família aconseguia ser contractat 265 dies a l'any. Cobrava uns jornals que oscil·laven segons el tipus de feina entre 4 i 2 pessetes, i com mitjana rebia 2,57 pessetes per dia de treball, la qual cosa representava 680 pessetes anuals. Gràcies a la contribució de la mare i de dos dels fills, la unitat familiar ingressava en total 1.020 pessetes. Però les seues despeses (que en un 69% corresponien a l'alimentació) ascendien a 1.281 pessetes. Els obrers podien suportar el dèficit, diu Lassala, perquè molts posseïen algun tros de terra (Lassala, 1907). Com a resultat de l'amplíssima presència de micropropietaris, sembla que el procés de difusió de la propietat va haver d'exercir una escassa pressió en el sentit de fer pujar els salaris a causa de la disminució de l'oferta de mà d'obra pàgana, i més

16. *Diario de Castellón*, 20-III-1928, 1.

bé va haver d'afavorir els interessos de l'empresa capitalista, des del moment que els comercians tarongers i els terratinents acomodats podien aconseguir l'externalització d'una part dels costos de reproducció dels seus jornalers.

Possiblement, la combativitat del moviment obrer es va veure moderada pel fet que els desposseïts disposaven de possibilitats realistes d'accedir a la propietat, encara que fos una propietat minúscula. Segons les dues estimacions anteriors, el jornal·ler en sentit estricte á penes tenia capacitat d'estalvi o havia de recórrer a l'endeutament (a interessos usuraris o acudint als sindicats agrícoles catòlics, que li facilitaven l'accés a un crèdit més favorable a canvi de «bon» comportament). Però la família «típica» que es considera en tots dos casos està integrada per fills menors, i cal suposar que, reduint el consum al mínim, la possibilitat de fer estalvis amb què poder comprar alguna parcel·la seria molt major quan, en altres moments del cicle familiar, coincidí la presència d'un pare i una mare encara en plena activitat i la de fills en edat adulta abans d'independitzar-se. I alguns es van convertir en propietaris artigant secà per a un altre.

La capacitat de consum dels que van aconseguir accedir a la propietat continuaria sent molt reduïda, però sembla fora de dubte que aquesta petita pagesia va tenir una participació molt intensa en el procés de millora de l'agricultura, que, principalment, s'estava aconseguint per dos camins: l'ampliació del regadiu i la utilització creixent d'adobs per tal d'augmentar els rendiments i la productivitat. Pel que fa al primer aspecte, ja hem comentat quina era la procedència social de la majoria dels socis dels pous de reg. Pel que fa als adobs, l'any 1924 s'estimava un consum anual de 10.000 t d'adobs químics a tota la Plana tarongera, i de 3.200 t (que representaven una mitjana de 800 k/ha) al terme de Borriana (Memoria, 1924), almenys un 30 % del qual —cal recordar— estava en mans de propietaris de fins a 1 ha. També a Borriana, l'any 1931 ja s'utilitzaven 1.194 k/ha (Roca, 1932: 410); aleshores se'n consumien al País Valencià 208 k per hectàrea, i 59 a tot l'Estat (Garrabou-Pujol, 1988: 129). L'any 1912 el Sindicat Catòlic-Agrari de Borriana havia venut entre els seus 1.300 socis unes 1.700 t d'adobs, i al final de la dècada de 1920 entre els de Vila-real, Almassora i Nules en despatxaven unes 3.600 t anuals (S. Garrido, 1996). Igual que en la perforació de pous, per tant, el cooperativisme va haver de prestar en aquest aspecte una ajuda decisiva.

A partir dels primers anys del segle XX la Plana es va configurar com una de les àrees amb un moviment cooperatiu més potent de tot Espanya. A més de vendre adobs, els sindicats agrícoles —que, encara que no exclusivament, eren principalment sindicats catalicograris— van desenvolupar una important activitat creditícia (caixes rurals), venien insecticides i disposaven d'equips per a fumigar els horts de tarongers, feien arribar als socis els consells de tècnics agrícoles... La situació més freqüent al camp espanyol del primer terç del segle XX va ser que les cooperatives, que estaven integrades principalment per pagesos pobres i que no rebien un suport

decidit per part de l'Estat, haguessen de fer front a una permanent falta de recursos que comprometia l'èxit de la seua actuació. No va ser així a la Plana gràcies a existir-hi un sector important de llauradors acomodats que, en part per motius socials i polítics, actuaven com a motors d'aquell moviment i li donava solidesa, cosa que va servir perquè els camperols més humils compresen adobs i accedissen al crèdit en condicions més favorables que als llocs on el cooperativisme es van desenvolupar menys. I va servir, també, perquè els sindicats catolicoagraris fossen capaços d'atraure un nombre bastant considerable dels jornalers que aspiraven a convertir-se en petits propietaris.

5. Conclusions

L'expansió agrícola valenciana contemporània va tenir lloc al si d'unes estructures caracteritzades pel predomini de la petita i la mitjana explotació. Encara que totes dues van ser capaces de participar en el procés canvi tècnic, l'abundant presència de petits pagesos imprimia un ritme propi a l'evolució del sistema. Però l'agricultura tarongera de la Plana mostra que no havia de ser necessàriament en el sentit de restar-li velocitat.

Pot suposar-se que la petita propietat es va difondre de manera tan ràpida a la Plana perquè, de manera similar al que observava A. Sabio en l'estudi sobre Las Cinco Villas que hem mencionat al començament d'aquestes pàgines, permetia als terratinents més acomodats detreure amb major facilitat una part de l'excedent pagès. Però l'evolució va ser molt distinta a la de la comarca saragossana. Allí la precarietat financera de la petita explotació obligava els titulars a caure en un cercle de dependències que van tendir a perpetuar aquella precarietat. Ací la majoria dels propietaris pagesos eren el que s'ha anomenat en alguna ocasió «proletaris encoberts», però un conjunt de condicions favorables va permetre la consolidació d'una capa de llauradors mitjans amb una innegable capacitat d'acumulació durant les conjuntures favorables, alguns dels quals van actuar com a promotors d'un renovat capitalisme agrari.

Durant el segle XX aquestes condicions favorables van estar en gran part creades per la presència d'un potent cooperativisme, controlat sempre per propietaris d'una certa envergadura, que va propiciar el decantament cap als postulats de la dreta confessional no només de molts petits propietaris, sinó també de molts jornalers sense propietat. M. Martí (1996) ha argumentat de manera convincent que aquest fet, més que com un indicatiu de la subordinació política dels sectors més humils de la pagesia, ha de ser interpretat com un mecanisme de resistència dels sectors subalterns, a la manera de les «armes dels pobres» de Scott, adoptat per tal de poder accedir a la desitjada «suficiència». Certament, el nombre de *llauradors* va

anar augmentant amb el pas del temps de manera important, però sembla que una de les coses que ho van permetre va ser precisament la contínua ampliació —en gran part també gràcies a l'actuació d'aquelles entitats— del nombre dels propietaris minúsculs que utilitzaven el taronger per a completar els ingressos procedents de jornals.

Bibliografia

- ABAD, V. (1984) *Historia de la naranja, 1781-1939*, València: Comité de Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos.
- ABELA, E. (1879) «La producción y el comercio de naranjas en España», *Gaceta Agrícola del Ministerio de Fomento*, t. 12: 3-13.
- ALZARAZ, A. (1905) *Noticia agronómico-estadística acerca de las plantas hortícolas propiamente dichas en la provincia de Castellón*, Servicio Agronómico Nacional, Sección de Castellón, mecanografiat.
- ALZARAZ, A. (1910) *Estudio de la riqueza que en España representa la producción media anual de los árboles frutales...*, Servicio Agronómico Nacional, Sección de Castellón, mecanografiat.
- ALEGRE, C. (1883) «Un paseo por los huertos de la Plana», *Revista de Castellón*, 68: 316-7.
- ARDIT, M. (1993) *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Barcelona: Curial.
- ASAMBLEA (1908) *Asamblea agrario naranjera celebrada en la ciudad de Burriana el día 29 de marzo de 1908*, Borriana: Monreal.
- BELTRAN, E. (1919) *La Plana de Castellón*, Castelló: Armengot.
- BOU, F. (1879) *Estudio sobre el naranjo, limonero, cidro y otros árboles de la familia de las auranciáceas que se cultivan en la provincia de Castellón*, Castelló: Segarra.
- BHADURI, A. (1987) *La estructura económica de la agricultura atrasada*, México: F.C.E.
- CALATAYUD, S. (1989a) «L'expansió citrícola valenciana. Producció i propietat a la Ribera del Xúquer (1850-1930)», *Recerques*, 22: 95-115.
- CALATAYUD, S. (1989b) *Capitalismo agrario y propiedad campesina. La Ribera del Xúquer (1860-1930)*, València: Alfons el Magnànim.
- CALATAYUD, S. (1993) «El regadío ante la expansión agraria valenciana: cambios en el uso y control del agua (1800-1916)», *Agricultura y Sociedad*, 67: 47-92.
- CALATAYUD, S. i MILLÁN, J. (1994) «Un capitalisme agrari amb 'rendistes' i 'camperols': una aproximació a la dinàmica de la societat local al regadiu valencià durant el segle XIX», *Estudis d'Història Agrària*, 10: 27-56.

- CASEY, J. (1978) «Tierra y sociedad en Castellón de la Plana, 1608-1702», *Estudis*, 7: 13-46.
- CAVANILLES, A. (1795) *Observaciones sobre la historia natural, geografia, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid: Imprenta Real.
- COMUNIDAD DE LABRADORES DE VILLARREAL (1914) *Memoria demostrativa de sus servicios y de su labor agro-social*, Vila-real: Chabreca.
- DIRECCIÓN GENERAL DE AGRICULTURA (1923) *Avance estadístico de la producción agrícola en España*, Madrid.
- DOMINGO, C. (1983) *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo*, Castelló: Caja de Ahorros de Castellón.
- DOÑATE, J.M. (1982) «La seda en el Archivo Municipal de Villarreal», *Datos para la historia de Villarreal*, V, Zaragoza: Anubar.
- GARRABOU, R. (1985) *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana, 1850-1900*, València: Alfons el Magnànim.
- GARRABOU, R. i PUJOL, J. (1988) «La especialización de la agricultura valenciana y la crisis. Cataluña y el País Valenciano». Dins R.Garrabou (ed.): *La crisis agraria de fines del siglo XIX*, Barcelona: Crítica, p. 94-129
- GARRIDO, R. (1943) *El arrendamiento consuetudinario valenciano*, València: Aeternitas.
- GARRIDO, S. (1996) *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya (1900-1936)*, València: Alfons el Magnànim.
- GARRIDO, S. (en premsa): «Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló (s. XVIII-XX)», *Recerques*.
- GRANTHAM, G. W. (1975) «Scale and Organization in French Farming, 1840-1880», dins W. Parker i E. Jones, *European Peasants and their Markets*, Princeton U.P.
- INSTITUTO DE REFORMAS SOCIALES (1922) *Crónica acerca de las huelgas y discusiones entre patronos y obreros de la industria agrícola naranjera, 1921-1922*, Madrid: Minuesa.
- JANINI, R. (1913) *Riegos con aguas artesianas*, València: Vives Mora.
- LASSALA, V. (1873) *Memoria sobre la producción y el comercio de la naranja en España*, València.
- LASSALA, M. (1907) «Alimentación y presupuesto del obrero del campo», dins *Tercer Congreso Agrícola de la Federación Agraria de las Provincias de Levante*, Jumilla: Vilomara, p. 100-26.
- LLINÀS, C. (1918) *Cosas de mi pueblo*, Castelló: Sorribas.
- MARTÍ, M. (1989) *L'Ajuntament de Castelló de la Plana (1875-1891)*, Castelló: Ajuntament.
- MARTÍ, M. (1996) «Los grupos agrarios en la política urbana del País Valenciano: Castelló de la Plana, s. XIX-XX», *Noticario de Historia Agraria*, 11: 57-79.

- MARTÍ, P. (1893) *Apuntes históricos*, manuscrit.
- MARTÍN BONISANA, E. (1878) *Informe sobre el estado actual de la agricultura en la provincia de Castellón*, Castelló: Diario de Castellón.
- MAYLÍN, A. (1904) *Memoria sobre el arbolado cultivado y espontáneo en la provincia de Castellón*, Madrid: Dirección General de Agricultura.
- MEMORIA (1924) *Memoria que Burriana y pueblos de su comarca presentan al Directorio Militar*, mecanografiat; Archivo Histórico Nacional, Directorio, Caixa 246/2, exp. 185.
- MILLAN, J. i CALATAYUD, S. (1992) «Formas de explotación y mercados de trabajo en la agricultura valenciana de regadío (1800-1930)». Dins R. Garrabou (coord.), *Propiedad y explotación campesina en la España contemporánea*, Madrid: Ministerio de Agricultura, p. 325-49.
- MUNDINA, B. (1873) *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castelló: Rovira.
- PALAFIX, J. (1996) «Expansión de las exportaciones, crecimiento, diversificación industrial e industrialización», dins J. Azagra, E. Mateu i J. Vidal (ed.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna*, Alacant: Juan Gil-Albert, p. 321-45.
- PIQUERAS, J. (1985) *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*, Madrid: Ministerio de Agricultura.
- PRICE, R. (1983) *The Modernization of Rural France*, Londres: Hutchinson.
- PROYECTO, (1914) *Proyecto para la construcción de un barrio de casas baratas para obreros en Villarreal*, València: Pallarés.
- ROCA, F. (1932) *Historia de Burriana*, Castelló: Armengot.
- SABIO, A. (1996) *Los mercados informales de crédito y tierra en una comunidad rural aragonesa (1850-1930)*, Servicio de Estudios del Banco de España.
- SAGUER, E. (1998) «Estímulos y obstáculos al avance de la propiedad campesina (el Baix Empordà, 1860-1940)», *Revista de Historia Económica*, XVI, 3, 677-706.
- SANZ BREMON, M. (1903) *Memoria de la riqueza agrícola de la provincia de Valencia*, Madrid: Dirección General de Agricultura.
- SARTHOU, C. (1914) *Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Barcelona: Martín.
- SCOTT, J. (1986) «¿Patronazgo, o explotación?», dins *Patronos y clientes*, Madrid: Júcar, p. 35-61.